

Subjektivitet pravnih osoba u rimskom pravu

Smolčić, Trpimir

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Law / Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:199:919653>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-14**

Repository / Repozitorij:

[Repository Faculty of Law University of Zagreb](#)

REPUBLIKA HRVATSKA
SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
PRAVNI FAKULTET

Student:

TRPIMIR SMOLČIĆ

Naslov diplomskog rada:

SUBJEKTIVITET PRAVNIH OSOBA U RIMSKOM PRAVU

Kolegij:

RIMSKO PRIVATNO PRAVO

Mentor:

Izv. prof. dr. sc. Ivan Milotić

Zagreb, 2022.

Izjava o izvornosti

Ja, Trpimir Smolčić pod punom moralnom, materijalnom i kaznenom odgovornošću, izjavljujem da sam isključivi autor diplomskog rada te da u radu nisu na nedozvoljeni način (bez pravilnog citiranja) korišteni dijelovi tuđih radova te da se prilikom izrade rada nisam koristio drugim izvorima do onih navedenih u radu.

**Trpimir Smolčić (v.r.)
(potpis studenta)**

Sadržaj

1. UVOD	1
2. PRAVNA SPOSOBNOST I PRAVNA OSOBA	3
2.1. SUVREMENI POJAM PRAVNE OSOBE	3
2.2. PODJELA PRAVNIH OSOBA U RIMSKOM PRAVU	4
2.3. PRAVNI POJMOVI – <i>PERSONA, CORPUS, UNIVERSITAS</i>	6
3. POJEDINE PRAVNE OSOBE U RAZDOBLJU REPUBLIKE I PRINCIPATA	11
3.1. <i>POPULUS ROMANUM, AERARIUM POPULI ROMANI I FISCUS</i>	11
3.2. <i>MUNICIPIA, CIVITATES</i>	13
3.2.1. Nastanak i razvoj gradova.....	13
3.2.2. Upravno ustrojstvo gradova.....	14
3.2.3. Subjektivitet gradova	15
3.3. <i>SOCIETAS PUBLICANORUM</i>	18
3.3.1. <i>Societas</i> kao konsenzualni kontrakt	18
3.3.2. <i>Societas publicanorum</i> i subjektivitet	19
3.4. <i>COLLEGIUM</i>	20
3.4.1. Nastanak kolegija, razvoj i prestanak.....	20
3.4.2. Subjektivitet i unutarnji odnos kolegija	23
4. PRAVNE OSOBE U POSTKLASIČNOM PERIOD I POJAVA KRŠĆANSTVA.....	25
4.1. CRKVA I KRŠĆANSKE ZAJEDNICE	25
4.1.1. Društveni i politički čimbenici razdoblja prelaska iz klasičnog u postklasični period .	25
4.1.2. Kršćanska udruženja do donošenja Milanskog edikta	26
4.1.3. Pravni sadržaj Milanskog edikta i subjektivitet Crkve	27
4.2. ZAKLADE (<i>FUNDATIONES</i>)	30
4.2.1. Nesamostalne zaklade	30

4.2.2.	Samostalne zaklade.....	32
5.	OSTAVŠTINA RIMSKOG PRAVA I TEORIJSKE ZASADE.....	33
5.1.	OPĆENITO.....	33
5.2.	TEORIJA FIKCIJE.....	33
5.3.	TEORIJA REALNE EGZISTENCIJE.....	35
6.	ZAKLJUČAK.....	36
7.	LITERATURA.....	39
8.	SAŽETAK.....	41
9.	SUMMARY.....	42

1. UVOD

„Pravna osoba (juristička, moralna, naravna)¹ je društveni (socijalni) entitet (ili tvorevina) kojemu je pravni poredak priznao pravnu sposobnost, odnosno svojstvo biti nositeljem prava i obveza.“² Pravna osoba je kao fenomen pravnog poretka priznata, određena i jasno smještena u suvremenoj teoriji i zakonodavstvu. U širem javnom diskursu (dakako, u diskursu izvan pravne struke), često izricanje pojmova poput – firma, tvrtka, poduzeće i slično – nedvojbeno dokazuje tu činjenicu i opće društvenu svijest o njezinu postojanju. Međutim, ono što je danas očigledno u povijesti rimskog prava i države nije bilo. Rimski pravnici tijekom duge povijesti razvoja rimskog pravnog sustava nisu izgradili pojam pravne osobe koji bi bio jednak ili barem karakterističan za suvremene pravne poretke. Doduše, oni su tome utrli put te su njihova promišljanja i pravna logika utjecali na pojam kojim se danas koristimo, ali to se može reći i za cjelokupno pravo zapadnog svijeta, pa i šire.³ U literaturi se često spominje tvrdnja da rimski pravnici nisu doktrinarno izgradili ili hipotetski razradili pojam pravne osobe zbog načina na koji su – gotovo isključivo kazuistički – stvarali pravo.

Rimsko pravo je u povijesnom kolebanju bilo pravo koje se razvijalo *a casu ad casum*. Putem novonastalih pravnih pitanja koja su proizlazila iz pravnih sporova, oni su gradili i oblikovali pravne institute koji su postepeno dobili temelje koje se i danas koriste. Premda su izgradili mnoštvo pojmova, oni iz njih često nisu izvodili opće zaključke ni kategorizacije, pa kako iz niza instituta obveznog prava kao što su *mutuum* (zajam), *emptio venditio* (kupoprodaja) i *societas* (ortaštvo), nisu izveli pojam pravnog posla, tako nisu ni iz sporadičnog prepoznavanja nekih elemenata pravne osobnosti pojedinim entitetima koji

¹ Njem. *Juristische Personlichkeit*, franc. *Personnalité juridique*, eng. *Legal person*.

² Klarić, Petar, Vedriš, Martin. *Građansko pravo: Opći dio, stvarno pravo, obvezno i nasljedno pravo*. XIV. izmijenjeno i dopunjeno izdanje. Zagreb, 2014. str. 38.

³ Premda je nesumnjiv utjecaj rimskog prava na suvremene pravne sustava zapada – pa čak i na pravne sustave čitavoga svijeta – postojali su i drugi utjecaji unutar kojih se nalazi suvremena zapadna civilizacija. Ti utjecaji su grčko pravo i filozofija, rimsko pravo te naposljetku kanonsko pravo. Vidi više: *Grčko-rimsko i kanonsko pravo. Temelji pravne kulture Zapada* / Ivan Miličić (ur.). Pazin: Josip Turčinović, 2020 (zbornik).

naliče današnjim pravnim osobama izveli pojam pravne osobe – to su tek napravili pandektisti germanskog kruga u 19. stoljeću.⁴ Pravna osobnost pravnih osoba s pravnog i fenomenološkog aspekta prijeporna je pojava, koju valja obraditi multidisciplinarno, počevši od etimoloških korijena pravnog nastajanja do pravno-filozofskog stasanja i konačno njene upotrebe u današnjem, globaliziranom svijetu slobodnog protoka robe, usluga, kapitala i ljudi. U ovom radu ću pravno-povijesnom metodom prikazati razvoj pravne osobnosti pravnih osoba, koristeći izvore rimskog prava kao i mnogobrojna mišljenja te komentare autora u vezi s tim izvorima. Terminologija koja prožima rad je plod tisućljetne tradicije rimskog prava, stoga su u nekim određenim razdobljima korišteni termini koji su skovani stoljećima kasnije, a negdje su korišteni termini koji vremenski odgovaraju razdoblju nastanka instituta. Rad počinje izlaganjem o pravnim osobama suvremenog hrvatskog prava (na teorijskoj i pozitivnopravnoj razini), zatim sistematizacijom entiteta koji imaju odlike pravnih osoba u sustavu rimskog prava kao i njihovom filološkom analizom te naposljetku opisivanjem tih entiteta prikazan je njihov razvoj unutar sustava rimskog prava, a i u manjoj mjeri ranog kanonskog prava.

⁴ Klarić, P., Vedriš, M. *Op. cit.* u bilj. 2, str. 40.

2. PRAVNA SPOSOBNOST I PRAVNA OSOBA

2.1. Suvremeni pojam pravne osobe

Pravo je, najšire moguće definirano, sustav prisilno obvezujućih pravila i načela upućen od strane adresan(a)ta adresatima. Oboje su pravni subjekti, nositelji prava i obveza (pravni subjektivitet). Cjelokupni pravni sustav adresiran je na pravne subjekte, a oni su fizičke ili pravne osobe. „Živ čovjek kao subjekt prava, naziva se fizičkom ili naravnom (prirodnom)⁵ osobom.“⁶ „Nasuprot fizičke osobe, u današnjim porecima postoje i pravne osobe – društvene tvorevine kojima je pravni poredak priznao pravnu sposobnost.“⁷ Fizička i pravna osoba imaju pravnu, poslovnu i deliktну sposobnost. Tu sličnosti staju. Pravna osoba nastaje, ovisno o pravnom sustavu, slobodnim udruživanjem, registracijom ili koncesijom, nasuprot toga fizička osoba nastaje rođenjem. Fizička punu poslovnu sposobnost stječe postupno, može se reći u etapama.

Kao suvremeni (pozitivnopravni) primjer za to iznosimo *Zakon o obveznim odnosima* (Nar. nov., br. 35/05., 41/08., 125/11., 78/15., 29/18., 126/21.), čl. 18. st. 2. Pravna osoba poslovnu sposobnost stječe odmah – usporedno s pravnom sposobnošću – (upisom u sudski registar), ali u manjem opsegu nego što ju ima fizička osoba, jer poslovna je sposobnost pravne osobe određena opsegom predmeta poslovanja. Također trenutak prestanka fizičke i pravne osobe je drugačiji, dok prvotna prestaje smrću ili proglašenjem nestalom, potonja prestaje, primjerice brisanjem iz sudskog registra. Ovo su elementarne razlike između ta dva fenomena. Hrvatski je pravni poredak, kao i praktički svi ostali pravni poreci svijeta, preslikao pravnu, poslovnu i deliktну sposobnost s fizičke na pravnu osobu, te je tim putem, taj apstraktni i neopipljivi pojam dobio onaj pravni položaj koji je do tada imala fizička

⁵ U hrvatskom su uobičajene obje riječi, iako se u ontologijskom i teologijskom smislu češće rabi narav, a u slučaju osjetilne i okolišne stvarnosti češće opet priroda. – *Sabrana djela Tomislava Ladana*, Kolo prvo, knjiga druga; Aristotel, *Metafizika*, Zagreb, 2001. str. 4., bilj. 13.

⁶ Klarić, P., Vedriš, M. *Op. cit.* u bilj. 2, str. 34.

⁷ *Ibidem.*

osoba. Ovo sve što je rečeno, vrijedi za materijalno (supstancijalno) pravo, te sada valja spomenuti i procesno (postupovno, formalno) pravo. Fizička osoba, pravna osoba, te pojedini drugi entiteti (ako im je dozvoljeno u konkretnoj stvari, parnici), imaju *ius standi in iudicio*, odnosno stranačku sposobnost. Stranačka sposobnost je pravo stajanja pred sudom, pravo da se pred sudom pojavi kao subjekt (stranka), procesnopravni pravni subjektivitet – te je stranačka sposobnost svojevrsni pandan pravnoj sposobnosti iz polja materijalnog prava.⁸ Također, unutar upravnog prava, kako u upravnom postupku tako i u upravnom sporu, svojstvo stranačkog subjektiviteta se priznaje pravnoj osobi, te ona može sudjelovati u tim postupcima.⁹ Naposljetku valja spomenuti i kazneni postupak u kojemu stranka može biti pravna osoba.¹⁰ Iz navedenog, vidljivo je da pravna osoba kao zaokruženi cjelovit pojam ima svoje mjesto unutar hrvatskog pravnog poretka. Svojstvo stjecanja prava i obveza, mogućnost stajanja pred sudom (moć podnošenja tužbe i mogućnosti biti tuženom), sposobnost vlastitom voljom stjecati prava i obveze, vlasništvo imovine te njena odgovornost za protupravne radnje razbistruje nam sliku o njoj te ćemo putem ovih „elemenata ili karakteristika“ prosuđivati koliko su pojedini entiteti u rimskom pravu slični današnjem pojmu i razumijevanju pravne osobe, te jesu li oni uopće slični.

2.2. Podjela pravnih osoba u rimskom pravu

Kao što je već napomenuto, rimsko pravo nije izgradilo jedinstveni sustav pravila za pravne osobe, no na ovom ćemo mjestu – koristeći se suvremenim razumijevanjem tog

⁸ Iako je stranačka sposobnost širi pojam od pravne osobnosti zbog mogućnosti suda da prizna pojedinim entitetima stranačku sposobnost. *Zakon o parničnom postupku* („Službeni list SFRJ“ br. 4/77., 36/77., 36/80., 6/80., 69/82., 43/82., 58/84., 74/87., 57/89., 20/90., 27/90., 35/91., "Nar. nov., br. 53/91., 91/92., 112/99., 129/00., 88/01., 117/03., 88/05., 2/07., 96/08., 84/08., 123/08., 57/11., 148/11. – službeni pročišćeni tekst, 25/13., 89/14., 70/19.), čl. 73. st. 3.

⁹ *Zakon o upravnim sporovima* (Nar. nov., br. 20/10., 143/12., 152/14., 94/16., 29/17., 110/21.), čl. 17. i *Zakon o općem upravnom postupku* (Nar. nov., br. 47/09., 110/21.), čl. 4.

¹⁰ *Zakon o kaznenom postupku* (Nar. nov., br. 152/08., 76/09., 80/11., 121/11. – službeni pročišćeni tekst, 91/12., 143/12., 56/13., 145/13., 152/14., 70/17., 126/19., 126/19.), čl. 202. st. 12.

pojma, unoseći u njega donekle drugačiji smisao nego onaj na kojemu je osmišljen – podjelu pojedinih entiteta u sustavu rimskog prava. Jedna od osnovnih podjela cjeloukupnog prava je prema rimskim pravnicima – koja se koristi i danas unatoč brojnim kritikama – podjela na javno pravo (*ius publicum*) i privatno pravo (*ius privatum*). Ta podjela polazi od aspekta prevladavajućeg interesa, pa se tako može reći da je norma *ius publicum* ako se ona odnosi na državu, a nasuprot toga je *ius privatum* ako se norma odnosi na pojedinca.¹¹ Razgraničenje između javnog i privatnog prava jasno je izrazio Ulpijan na sljedeći način:

*Publicum ius est quod ad statum rei publicae Romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem: sunt enim quaedam publice utilia quaedam privatim. Publicum ius in sacris, in sacerdotibus in magistratibus consistit, privatum ius tripertitum est: collectum etenim est ex naturalibus praeceptis aut gentium aut civilibus.*¹²

Koristeći Ulpijanovu podjelu prava na *ius privatum* i *ius publicum* podijelit ćemo pravne osobe (entitete) rimskog prava prema načinu njihova nastanka. U *ius publicum* svrstavamo rimsku državu (*Populus Romanus*), državna blagajna (*aerarium*) i gradove (*municipium, civitates, coloniae*) te *societas publicanorum* (koji temelje nalaze u kolegijima, ali i u klasičnom ortaštvu kao ugovoru obveznog prava), dok u *ius privatum* svrstavamo kolegije (*collegium*), carev fisk (*fiscus*) i zaklade (*fundationes*).

Druga podjela pravnih osoba nikla je u pandektnoj znanosti te ona dijeli pravne osobe s obzirom na temelj (podlogu ili supstrat) njihova nastanka pa prema toj podjeli imamo *universitas personarum*, pravne osobe tipa korporacije te *universitas rerum* kojima je temelj imovina namijenjena određenoj svrsi.

¹¹ Romac, Ante. *Rimsko pravo*, Zagreb, 2002., str. 7.

¹² U prijevodu: *Javno pravo (ius publicum) jest ono koje se odnosi na položaj rimske države, a privatno pravo (ius privatum) jest ono koje se tiče koristi pojedinaca: ima, naime stvari od opće koristi i onih od pojedinačne. Javno pravo odnosi se na (uređenje pitanja) svetkovina, svećenstava, magistrata, dok je privatno trovršno: sastoji se od naime, odredaba prirodnog, općeg i građanskog prava. D.1.1.1.2., prijevod prema: Romac, Ante. *Izvori rimskoga prava*, Zagreb, 1973., str. 5.*

U nastavku ovoga rada ćemo na pojedinim mjestima koristiti gore navedene podjele kao i termin pravna osoba s punim razumijevanjem da one možda nisu sasvim adekvatne za vremensko razdoblje u kojemu su se ti entiteti pojavili.

2.3. Pravni pojmovi – *persona*, *corpus*, *universitas*

Prije nego li krenemo s opisivanjem i analiziranjem pojedinih entiteta u ovom dijelu ćemo analizirati pojedine riječi poput *persona*, *corpus* i *universitas*, te pokušati pronaći pravni smisao koji leži iza njih kao i pronaći odgovor na pitanje; jesu li možda ove riječi korištene za označavanje pravnih osoba kakvima ih mi danas znamo.

Riječju *persona* (hrv. osoba, grč. *πρόσωπον*, *prósōpon*) u današnjici se ponekad izražava ono što smatramo pravnim subjektom, bilo fizičkom (*persona physica*) bilo pravnom osobom (*persona moralis*).¹³ Ipak, postavlja se pitanje što je Rimljanima predstavljala ta riječ, kao i to što je za njih bilo obuhvaćeno tim pojmom. Etimološko podrijetlo riječi *persona* (grč. *πρόσωπον*) je maska, takva koju su nosili grčki i rimski glumci tijekom nastupa na pozornici.¹⁴ *Persona* je rimskim pravnicima (Salvije Julijan, Gaj i Tribonijan) podrazumijevala čovjeka (lat. *homo*) odnosno svako biće koje je čovjek, pa čak i rob.¹⁵ *Persona*, je dakle u rimskom pravu, pojam kojim se označava čovjek, ljudsko biće, bez obzira na to da li se radi o slobodnom, dakle o subjektu prava ili o robu, koji je tada bio sam objekt pravnih odnosa. Kako ćemo kroz ovaj rad vidjeti, Rimljani su zapazili da određena udruženja ljudi kao i imovinske mase mogu djelovati unutar pravnog poretka poput osobe (*persona*), no oni takve pojave (entitete) nisu označavali kao *persona*.¹⁶ Jedna od namjena izraza *persona* je

¹³ Duff, Patrick William. *Personality in Roman Private Law*. Cambridge, 1938., str. 2.

¹⁴ *Ibidem*, str. 3.

¹⁵ *Ibidem*, str. 7. Profesor Buckland navodi 27 primjera iz izvora u kojima pravnici od Julijana i Gaja do Triboniana govore o robovima kao *personae*. Vidi više; Buckland, W. W. *The Roman Law of Slavery: The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian*. Cambridge, 1970.

¹⁶ Romac, Ante, *Rječnik rimskog prava*, Zagreb, 1975., str. 260-261.

bila za označavanja položaja ljudi odnosno prava. Tako po Gaju¹⁷ nalazimo podjelu ljudi na slobodne (*liberi*) i robove (*servi*), te podjelu prava na onaj dio koji se odnosi na osobe (*ius quod ad pertinet*), dio koji se odnosi na stvari (*ius quod ad res pertinet*) i dio koji se odnosi na postupak (*ius quod ad actiones pertinet*).¹⁸ Prema mišljenju P. W. Duffa, ni na kojem mjestu riječ *persona* nije tehnički termin niti postoji vjerojatnost da su je Rimljani koristili kako bi označili apstraktni pojam kao što je pravna sposobnost ili pravna osoba.¹⁹ U daljnjem razvoju rimskog prava, tj. u bizantsko doba, *persona* je postala kvaliteta koju su stranke u parničnom postupku trebale imati – te je time ona postala bliska onome što mi danas smatramo stranačkom sposobnošću (lat. *ius standi in iudicio*).²⁰

Corpus, u prijevodu znači *tijelo*, i njime bismo mogli označiti korporaciju (odlatelje, primjerice, u engl. *corporate body*) te se taj termin često u tu svrhu i koristi.²¹ *Corpus* je termin koji je bliži pravnicima klasičnog doba: *Rerum mixtura facta an usucapionem cuiusque praecedentem interrumpit, quaeritur. Tria autem genera sunt corporum, unum, quod continetur uno spiritu et Graece hynwmenon [continuum] vocatur, ut homo tignum lapis et similia: alterum, quod ex contingentibus, hoc est pluribus inter se cohaerentibus constat, quod sunymmenon vocatur, ut aedificium navis armarium: tertium, quod ex distantibus constat, ut corpora plura non soluta, sed uni nomini subiecta, veluti populus legio grex. Primum genus usucapione quaestionem non habet, secundum et tertium habet.*²²

¹⁷ Rimski pravnik iz sredine 2. stoljeća.

¹⁸ Romac, A. 1975., *Op. cit.*, u bilj. 16, str., 260-261.

¹⁹ Duff, P. W. *Op. cit.* u bilj. 13, str. 25.

²⁰ *Ibidem*, str. 48.

²¹ *Ibidem*, str. 26.

²² U prijevodu: Postavlja se pitanje da li miješanje stvari, do kojeg je došlo, prekida dosjelost koja već teče u nečiju korist. Postoje, naime, tri vrste stvari: jedna koja se već sastoji od jedinstvenog duha, koja se grčki naziva hynwmenon, kao što su rob, greda, drvo i slično; druga koja se od pripadajućih dijelova sastoji, to jest, većeg broja koji se međusobno dopunjavaju, što se naziva sunymmenon, kao što su zgrada, brod, ormar i treća, koje se od odvojenih dijelova sastoje, kao što je veći broj stvari, međusobno nevezanih, ali koje se pojavljuju pod jednim imenom, kao što su narod, legija, stado. Kod prve vrste, pitanje se dosjelost ne postavlja, kod druge i treće se postavlja. “D. 41. 3. 30. Prijevod prema, Romac, A. *Op.cit.*, u bilj. 12, str. 201-203.

Prema gore navedenom ulomku, bilo koji skup ljudi koji se za bilo koju svrhu mogu smatrati grupom, možemo ih označiti kao *corpus*.²³ Kolegiji (*collegium*) su prema dva ulomka iz *Digesta* podskupina *corpus*.²⁴

*Item municipes ad exhibendum conveniri possunt, quia facultas est restituendi: nam et possidere et usucapere eos posse constat: idem et in collegiis ceterisque corporibus dicendum erit.*²⁵

*In summa autem, nisi ex senatus consulti auctoritate vel caesaris collegium vel quodcumque tale corpus coierit, contra senatus consultum et mandata et constitutiones collegium celebrat.*²⁶

Prema navedena dva ulomka iz *Digesta*, svaki *collegium* je ujedno i *corpus*, što čini dovoljnu naznaku su neki kolegiji *corpus*, no pitanje je vrijedi li također suprotno?²⁷ Postoji više izvora koji izjednačuju ta dva pojma (*corpus* i *collegium*), dok onih koji daju šire značenje *corpus* je manje (D. 48. 18. 1. 17, D. 4. 2. 9. 1. i D. 29.2.25.1.).²⁸

Iz svega prethodno navedenog vidljivo je da *corpus*, također nije tehnički termin koji bi rimskim pravnicima podrazumijevao pravnu osobu, premda su oni bili svjesni da pravni poredak prepoznaje određena udruženja i skupine te im daje pravo vlasništva i pravo tužbe.²⁹ Također, zanimljiva je misao da riječ *corpus*, kako su je koristili rimski pravnici, interpretirana filozofski i filološki, može ukazivati na ono što mi danas smatramo pod

²³ Duff, P. W. *Op. cit.* u bilj. 13, str. 26.

²⁴ *Ibidem*, str. 28.

²⁵ D.10.4.7.3. (Ulpian)

²⁶ D. 47.22.31.1. (Marcian)

²⁷ Duff, P. W. *Op. cit.* u bilj. 13, str. 28.

²⁸ *Ibidem*. 29.

²⁹ *Ibidem*. 33.

pravnom osobom, iako je sasvim sigurno da ju nisu Rimljani u pravnom smislu tako shvaćali.³⁰

Universitas je pojam kojim se najpreciznije u rimskom pravu izrazila ideja da je udruženje različito od svojih članova. Pojam je skovao glasoviti pravnik klasičnog perioda, *Ulpianus Domitius*. *Si quid universitati debetur, singulis non debetur nec quod debet universitas, singuli debent*.³¹ Sentencom se jasno razdvaja subjektivitet udruženja spram subjektiviteta njegovih osnivača. Prema tome, *universitas* je skupina ljudi, s manje ili više naglaskom na time da su oni skupina, a ne pojedinci – individue.³² Citirani Ulpijanov ulomak iz *Digesta* predstavljao je kasnijoj pandektističkoj znanosti temelj posredstvom kojeg je koncipiran moderni pojam pravne osobe, pa je tako poznata pandektna podjela na *universitas personarum* (korporacije) te je kod njih podloga stvaranja udruženje fizičkih osoba i *universitas rerum* (zaklade), dok je kod njih podloga udruživanje imovine, namijenjeno određenoj svrsi.³³ Na ovom mjestu još valja napomenuti, da se pojam *universitas rerum* koristio kako bi označio skupinu istovrsnih samostalnih stvari koje su u pravnom prometu pojavljuju kao jedna cjelina, primjerice, stado ovaca.

Premda su temelji tada bili postavljeni, nisu izgrađeni ili iscrpnije razrađeni širi zaključci kojima bi se oni povezali u jednu smislenu cjelinu – jer su Rimljani, kao i Englezi, za razliku od Nijemaca, bili neskloni definiranju, ali izrazito dobri u davanju primjera.³⁴ Koliko god *universitas* ne odgovara onome što podrazumijevamo pod pravnom osobom, ta Ulpijanova misao predstavljala je vrhunac rimskih promišljanja o pravnoj sposobnosti – te ona zbog pragmatičnih i ekonomskih razloga nije imala potrebu tada biti nadograđivana. Prema svemu prethodno spomenutom u ovom odjeljku, ni *persona*, ni *corpus* ni *universitas* nisu u sustavu

³⁰ Duff, P. W. *Op. cit.* u bilj. 13, str. 35.

³¹ U prijevodu: *Ono što se duguje udruženju ne duguje se pojedincu, niti ono što se duguje udruženje ne duguju pojedinci.*, D.3.4.7.1. Prijevod prema, Romac, A. *Op. cit.* u bilj. 11., str. 108.:

³² Duff, P. W. *Op. cit.* u bilj. 13, str. 37.

³³ Romac, A. *Op. cit.* u bilj. 11, str. 109.

³⁴ Duff, P. W. *Op. cit.* u bilj. 13, str. 27.

rimskog prava bili sinonimi za ono što mi podrazumijevamo u suvremenom pravu na Zapadu podrazumijevamo pod pravnom osobom. To je učinjeno mnogo kasnije.³⁵

³⁵ Duff, P. W. *Op. cit.* u bilj. 13, str. 50.

3. POJEDINE PRAVNE OSOBE U RAZDOBLJU REPUBLIKE I PRINCIPATA

3.1. *Populus Romanum, Aerarium Populi Romani i Fiscus*

Još od najranijeg doba države, Rimljani su shvaćali da je država nešto drugo, a ne samo običan zbroj pojedinaca.³⁶ Tu ideju, inspiriranu misaonim eksperimentom Tezejeva broda, istaknuo je Alfenus Varus dajući primjer legije koja ostaje ista čak i kada mnoštvo njenih vojnika pogine kao i primjer naroda (*populus*) koji ostaje isti narodu od prije sto godina premda sada više nitko od tadašnjih ljudi nije živ.³⁷ Država je bila subjekt javnog prava, pa stoga nije bilo zamislivo da ona stupa u pravne odnose (obvezuje se, stječe prava, tuži itd.), zbog toga je *aerarium populi Romani* (blagajna rimskog naroda), imao početnu ulogu u postupnom napuštanju takvog isprva beskompromisnog shvaćanja. Imovina, koja je ulazila u erar, odnosno imovina koju je stjecala Država, bila je podvrgnuta pravilima *res publicae*, to su bile stvari u vlasništvu rimske države.³⁸ U doba republike, ta se imovina poistovjećivala s pojmom državne blagajne (*aerarium populi Romani*). Ta imovina je u pravu bila tretirana kao javna imovina, imovina svih građana, a ne kao imovina bilo kojeg pojedinca, pa je bila izuzeta iz pravnog prometa (*res extra commercium humani iuris*).³⁹ Erarom je od davnina upravljao rimski Senat, a u njega su ulazila sva državna financijska sredstva.⁴⁰ U rano razdoblje republike, kao svojevrсни pomagači senata i konzula, djelovali su kvestori (*Quaestores*).⁴¹ Dva kvestora (*quaestores urbani*) su upravljala državnom blagajnom i financijama i arhivom koja se nalazila u eraru.⁴² Opisano uređenje erara u razdoblju Republike bilo je izrazito formalistički ustrojeno. Uloga Države strogo se shvaćala stoga je bilo nezamislivo njeno podvrgavanje pravilima *ius privatum*. Formalizam je donekle ublažen

³⁶ Romac, Ante. Pojam pravne osobnosti u rimskom pravu. *Privreda i pravo*, 3, 1973., str. 8.

³⁷ D.5.1.76.

³⁸ Romac, A. *Op. cit.* u bilj. 11, str. 150.

³⁹ *Ibidem*, str. 149. i 150.

⁴⁰ *Ibidem*, str. 110.

⁴¹ Postanak kvesture je sporan, neki pisci ih svrstavaju već u kraljevsko doba, dok ih drugi priznaju samo kao pomoćnike konzula u doba Republike. Horvat, Marijan. *Rimska pravna poviest*, Zagreb, 1943., str. 57.

⁴² *Ibidem*, str. 58.

činjenicom da je država – premda subjekt javnog prava *par excellence* – mogla sudjelovati u pravnom prometu: primjerice davanjem zemlje u zakup, kupoprodajom, nasljedstvom i legatima.⁴³ Opisano sudjelovanje u pravnom prometu ipak je rimskom umu i dalje držalo temelj u javnom pravu.⁴⁴ Ako bi došlo do spora povodom takvih pravnih poslova, odlučivao je magistrat na isti način kao da se radilo o naplati poreza ili ispunjenju drugih javnih obveza.

Prethodno opisano anakrono uređenje erara ustaknulo je svoje mjesto pred carevim fiskom (*fiscus*). "Proces stvaranja države kao imovinskog subjekta u sferi privatnog prava tekao je sporo i zaobilazno, te je u tome glavnu ulogu odigrao fisk."⁴⁵ Usporedno s opadanjem važnosti institucija rimske Republike te jačanjem uloge cara, uloga erara također opada, stoga je u krajnjem razvoju njezina uloga minorizirana, pa ona postaje gradska blagajna grada Rima.⁴⁶

Fiscus se pojavio kao „druga državna blagajna“ u razdoblju Principata.⁴⁷ Nije poznato kako je nastao taj pojam ili sama ta institucija, ali je poznato da je on kao razvijena institucija postojao već za vrijeme Klaudija, trećeg Augustova nasljednika.⁴⁸ Njome je upravljao car puneći je prvenstveno prihodima koji su pritjecali iz carskih provincija (*provinciae principis*). Fiskom su u početku upravljali carevi oslobođenici, dakle ljudi njegova osobnog povjerenja, kasnije od doba Hadrijana određen je i jedan pravnik koji se posebno brinuo o zastupanju interesa fiska (*advocatus fisci*). Imovina koja je tvorila fisk nije bila careva privatna imovina (*patrimonium Caesaris* označava pojam privatne careve imovine), jer je nakon careve smrti ona „automatizmom“ (donekle, *ex lege*) pripadala narednom vladaru, ali je ipak tretirana kao

⁴³ Pergamsko kraljevstvo koje je posljednji kralj Atal III. (133. pr. Kr.) ostavio rimskoj državi i sjevernoafrička pokrajina Kyrena, koju je nešto prije Rimljanima ostavio faraon Ptolomej II. (162. pr. Kr.), Romac, A. *Op. cit.*, u bilj. 11., str. 110.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Romac, A., *Op. cit.* u bilj. 36, str. 9.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*.

privatna imovina u rukama svakodobnog princepsa.⁴⁹ Postepeno je fisk stjecao i brojne povlastice, kao što je prioritet u naplati svojih potraživanja u stečajnom postupku, zakonsko založno pravo nad imovinom dužnika itd.⁵⁰ Fiskom je zbog svoje važnosti upravljao brojni i razgranati aparat službenika koji su na taj način stupali u ugovorne odnose, koji su po prirodi stvari rađali i sporove. U slučaju sporova nije se kao kod erara primjenjivalo javno, nego privatno pravo, i to u ekstraordinarnom postupku.⁵¹

3.2. *Municipia, Civitates*

3.2.1. Nastanak i razvoj gradova

Po završetku punskih ratova, otpočelo je doba dominacije Rima na mediteranskom području. Zauzimanje susjednih teritorija i njihovo pripajanje korpusu rimske države vršeno je sklapanjem saveza, neusporednim pripajanjem teritorija i osnivanjem kolonija. Proširivanje teritorija spomenutim metodama bila je karakteristika vanjske politike toga doba. Na prisvojenom teritoriju postojao je velik broj gradova (navodi se čak preko 1200 gradova) koji su uživali određeni stupanj lokalne samouprave. Gradove možemo podijeliti na municipije (*municipia, civitates*) ili kolonije (*coloniae*). *Municipum* ima stanovitu autonomiju, a naročito može u određenoj mjeri zadržati vlastito prethodno postojeće pravo i običaje.⁵² Položaj pojedinih municipija bio je različit te će se u vrijeme klasičnog prava konsolidirati – to je učinjeno konstitucijom cara Karakale 212. g. (*constitutio Antoniniana*) kada je svima koji se nalaze u rimskoj državi podijeljeno rimsko građanstvo – i svesti na manje-više jednoobrazno uređenje putem kojeg se mogu izvući teoretski zaključci o pravnom statusu gradova. Jedan od primjera osebujnosti gradova je Napulj (tal. *Napoli*, lat. *Neapolis*, grč. *Νεάπολις*) koji je zbog

⁴⁹ Romac, A. *Op. cit.* u bilj. 11, str. 110.

⁵⁰ *Ibidem.*

⁵¹ *Ibidem.*

⁵² Horvat, Marijan. *Rimsko pravo*, Zagreb, 2008., str. 50.

svoje povijesti imao posebno grčko uređenje.⁵³ Nadalje, gradovi i naselja po porijeklu su već postojali prije rimskog osvajanja (pr. *Massilia*, današnji Marseille; *Carthago Nova*, današnja Cartagena) ili su bili novoosnovani (pr. *Colonia Claudia Ara Agrippinensium*, današnji Köln; *Colonia Marciana Ulpia Traiana Thamugadi*, Timgad). Gradovi su se do konstitucije cara Karakale također razlikovali po stupnju autonomije i prema tome jesu li dobili puno rimsko građanstvo (*civitas*), polugrađanstvo (*civitas sine suffragio* (tj. bez *ius honorum* i *ius suffragi* – aktivno i pasivno biračko pravo)).

3.2.2. Upravno ustrojstvo gradova

U prvom stoljeću prije Krista neki gradovi su zadržali tragove ranijeg predrimskog uređenja, da bi se, kako je već spomenuto, u doba klasičnog prava etabilirao jedinstven ustroj koji je bio inspiriran ustavnim poretkom republikanskog Rima. Gradom je upravljao "gradski senat" odnosno gradsko vijeće (*ordo decurionum*) koje se kasnije počelo nazivati kurijom (*curia*) te je ono bilo sastavljeno od određenog broja članova vijeća (*decuriones, curiales*). Najviši lokalni magistrati nazvani *duoviri*, koji su po svemu sudeći zauzimali mjesto kao i konzuli u periodu Republike. Od drugih magistrata valja spomenuti cenzore (*duoviri quinquennales*), edile (*aediles*) i kvestore.⁵⁴ Magistrate su birali građani na slobodnim izborima. Lokalna autonomija (koja u vrijeme postklasičnog prava biva suzbijana) podrazumijevala je brigu o vlastitim financijama koje su se često sastajale od naknada iz pravnih odnosa u koje su gradovi stupali.

⁵³ Maškin, N., *Istorija starog Rima*, Beograd, 2005., str. 399-401.

⁵⁴ Maškin, N., *Op. cit.*, u bilj. 53, str., 446-448.

3.2.3. Subjektivitet gradova

Iz izvora za klasično doba nije sasvim jasan pravni status gradova, odnosno na teorijskoj razini nisu riješeni problemi pravnih odnosa u koje su stupali ti gradovi, njihovih predstavnika i izražavanja pravno relevantne volje itd. U doba Republike, kao ni za vrijeme klasične jurisprudencije, apstraktna koncepcija kao što je ta da je grad različit od svojih građana, da može imati svoju imovinu, da može nastupati kao zastupnik ili *actor* u pravnim poslovima koji se ne tiču direktno građana nije bila razrađena.⁵⁵ Ali ipak nalazimo neke primjere koji ukazuju na činjenicu subjektiviteta gradova. *Munera* (vrsta darovanja koja su činili bogatiji pojedinci u rimskom društvu) je jedan od primjera toga.⁵⁶ Dobročinstva poput izgradnje trga ili kipa kao i organiziranje predstave ili igara predstavlja činjenje fizičke osobe (primjerice magistrata) prema tom gradu koji u tom odnosu ne stoji samo kao običan skup pojedinaca, no takvo shvaćanje još nije bilo karakteristično u to vrijeme. Postojalo je i pravo zajedničke ispaše – iako je ono iščeznulo i bilo potisnuto u klasično doba zbog pojave veleposjeda – za koje nema mnogo izvora u literaturi stoga se ono može promatrati samo kao kuriozitet.⁵⁷ Prethodno navedeni primjeri nisu osmislili konzistentno rješenje municipalnog statusa iako stoji činjenica da se već tada počela nazirati ideja da je municipiji različit od građana koji ga tvore.

Prelaskom iz Republike u Principat i mirom koji je zavladao u to doba (*Pax Romana*) gradovi su sve intenzivnije počeli ulaziti u razne ugovorne odnose (za municipij u ugovorne odnose stupao je *actor* koji je mogao biti rob) pa posljedično s time sporovi koji su proizlazili iz ugovornih odnosa nametnuli su potrebu razjašnjenja njihova statusa.⁵⁸ Rješenje problema se naziralo u kazuistici pa se priznanje „pravne osobnosti“ vjerojatno dogodilo u parnici u kojoj je pretor ili *iudex* prepoznao da postoji pravo municipija koje je različito od njegovih

⁵⁵ Duff, P. W. *Op. cit.* u bilj. 13, str. 62.

⁵⁶ *Ibidem.* str. 63.

⁵⁷ *Ibidem.* str. 64-66.

⁵⁸ *Ibidem.* str. 70.

članova, prilikom čega je naredio plaćanje municipiju, kako bi se spriječilo prijeverno izigravanje od strane dužnika.⁵⁹ Pojavom formularnog otvorila se mogućnost imenovanja *cognitora* ili *procuratora* kao zastupnika u postupku. Prije nego li je pretor ili *iudex* uopće priznao da postoji pravo municipija, trebalo je na neki način, na razini samoga grada, odrediti osobu koja će zastupati interese grada u postupku. Prvotno, kako bi uopće podnesli svoj tužbeni zahtjev, stanovnici su morali između sebe odabrati zastupnika (primjerice izborima građana ili putem vijećnika u municipalnoj kuriji) koji je morao imati status *libertatis* (slobodan čovjek). Način na koji su vršili odabir zastupnika se razlikovao među pojedinim municipijima. Punomoć je mogla biti dana samo za konkretnu parnicu, odnosno samo kao specijalna, stoga bi ništetna bila opća punomoć.⁶⁰ Prelazeći iz sfere procesnog u materijalno pravo, kao najvažnije pravo ukazuje se vlasništvo. Ulpijan govoreći o *bona civitatis* tvrdi da se stvari grada ne mogu smatrati javnima iz razloga što se samo stvari koje pripadaju rimskom narodu mogu smatrati javnima (... *quae populi Romani sunt*), što nameće zaključak da su te stvari bile smatrane privatnima.⁶¹ Gradovima se također mogao ostaviti i legat.⁶² Krunu potvrde da su gradovi bili smatrani kao da su privatne osobe, odnosno pojedinci nalazimo u jednom odlomku Gajeva komentara provincijalnom ediktu, gdje se potvrđuje da su oni „kao pojedinci – privatnici“⁶³

Što se tiče pitanja u vezi posjeda stvari, Paul govori da „municipiji ne mogu neposredno posjedovati jer oni kao cjelina ne mogu izraziti svoju suglasnost“, te u istom ulomku kaže da „trg, zgradu suda i tome slično ne posjeduju nego se svi skupa njima koriste.“⁶⁴ Navedeni ulomak iz *Digesta* u drugom dijelu spominje i mišljenje Nerve sina (*Nerva filius*) koji pak tvrdi sljedeće: „Posebnu imovinu, koju posredstvom roba pribave, mogu i posjedovati i steći

⁵⁹ *Ibidem*, str. 72.

⁶⁰ D.3.4.6.1.

⁶¹ D.50.16.15.

⁶² Ulpianus, *Regulae*, 24,28.

⁶³ Romac, A., *Op. cit.* u bilj. 36, str. 11.

⁶⁴ D.41.2.1.22.

dosjelošću, ali neki misle suprotno tome, jer oni ni roba ne mogu posjedovati. Iz ovog se odlomka vidi kakve su teškoće savladavali rimski pravници u konstituiranju pojma pravne osobe.⁶⁵ Problem je ipak savladan, te Ulpijan zaključuje da municipiji mogu i posjedovati i stjecati dosjelošću i da to oni pribavljaju posredstvom robova i posredstvom slobodnih osoba.⁶⁶

Naposljetku ćemo se referirati i na deliktnu sposobnost, odnosno na pitanje; mogao li je grad odgovarati za svoje protupravne postupke? Odmah treba reći da je i ovo pitanje u izvorima prijeporno i da sustav odgovornosti za delikte nije bio razvijen, ali su određeni elementi bili rudimentarno prisutni. Tako Ulpijan govori da municipij ne može odgovarati za prevaru (*dolus*).⁶⁷ Iz ovog ulomka vidljivo je da razgraničenje između udruženja i članova koji ga tvore još nije dovedeno do razine da je i Ulpijanu jasno da delikt grada nije delikt pojedinaca. No, u nastavku ulomka on kaže: "Ali, ako je municipij nešto stekao na osnovi dolusa onih koji upravljaju njegovom imovinom, mislim da se ta tužba može dozvoliti, ako se (dakle), radi o dolusu dekuriona, onda će se *actio de dolo* dati protiv samih tih dekuriona."⁶⁸ Dakle, municipij ne može odgovoriti za prevaru, ali mogu odgovarati zastupnici ako je tim deliktom zastupnika municipij nešto stekao. Iz ovog ulomka možemo zaključiti da je rimsko pravo miješalo, odnosno nije moglo sasvim odvojiti volju "zastupnika" (volja koja bi trebala biti volja pravne osobe) od volje samih tih zastupnika, u ovom slučaju dekuriona.

Kako smo vidjeli, rimsko je pravo za municipalni sustav izgradilo razgranat sustav pravila koji pokazuje neke osnovne elemente subjektiviteta pravnih osoba. Tako smo mogli vidjeti da je u krajnjem razvoju municipij mogao imati posjed, pravo vlasništva, njega stjecati ugovornim odnosima, dosjelošću pa i legatima, da je to pravo imalo zaštitu u sudskom

⁶⁵ Romac, A. *Op.cit.*, u bilj. 12., str. 159.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ D.4.3.15.1.

⁶⁸ *Ibidem*.

postupku, da je izražavao – uvjetno rečeno – volju putem zastupnika pa je čak i na indirektni način mogao odgovarati za delikte.

3.3. SOCIETAS PUBLICANORUM

3.3.1. Societas kao konsenzualni kontrakt

„Ortakluk (ortaštvo, društvena pogodba, *societas*) jest konsenzualni kontrakt kojim dvije stranke ili više stranka (*socii*) sredstva ili rad, ili jedno i drugo, da bi tako postigle određenu privrednu korist“.⁶⁹ Porijeklo ortaštva u rimskom pravu je prijeporno i postoji mnogo teorija koje objašnjavaju njegov postanak, one se kreću od teorije da se taj ugovor razvio iz obiteljske zajednice (*consortium, exco non cito*) koja je imala nepodijeljenu imovinu braće nakon smrti starješine obitelji (*pater familias*) pa sve do teorija koje vremenski primat stavljaju na *societas publicanorum* i iznose tvrdnju da je *societas* kao ugovor nastao na temelju udruženja tih zakupaca poreza.⁷⁰ Glavne karakteristike ortaštva su da je to konsenzualni ugovor rimskog prava, to je zajednica sudionika tog odnosa (*socii*) temeljena na načelima međusobnog poštovanja, povjerenja i pravičnosti (*bona fidei*) te da on djeluje među članovima, a ne prema trećima (tzv. unutarnje društvo, *socii* kada sklapa pravni posao s trećim, on ga sklapa u svoje ime, a ne u ime društva). Societas prema sadržaju dijelimo na nekoliko oblika. *Societas omnium bonorum* je zajednica cjeloukupne sadašnje i buduće imovine. *Societas quaestus* je zajednica samo buduće imovine stječene poslovnom djelatnošću. *Societas alicuius negotiationis* je bila zajednica imovine i rada radi obavljanja određene vrste poslova te je ona obuhvaćala samo sredstva namijenjena poslovnoj svrsi a ne i ostalu imovinu ortaka. *Societas alicuius negotiationis* je za potrebe ove analize najbitnije ortaštvo iz razloga jer su publikani ulazili u takva udruženja. Bio je zabranjen tzv. *societas*

⁶⁹ Romac, A, *Op. cit.*, u bilj 11, str. 367.

⁷⁰ *Ibidem*.

leonina (lavlje ortaštvo) tj. *societas* u kojemu bi jedan član stjecao korist a ne bi snosio štetu. *Societas* je mogao prestati smrću jednog od člana (zbog osobne naravi takvog ugovora), pa ispunjenjem poduhvata zbog kojeg je osnovan, ispunjenjem kakvog uvjeta, nastupom roka itd.

3.3.2. *Societas publicanorum* i subjektivitet

Iako je ortaštvo ugovor obveznoga prava, pa stoga nije zaseban subjekt različit od ortaka, specifičan položaj i elementi pravne osobnosti *societas publicanorum* zahtijevaju da ga ovdje obradimo. Malo je rečeno u izvorima o *societas publicanorum*. To su bila udruženja poreznih sakupljača, odnosno poreznih zakupnika koji su za to imali zakonsko ovlaštenje, a kasnije carsko odobrenje i ovlaštenje.⁷¹ Publikani su ulazili u viteški stalež (*equites*). Organizacija publikana je donekle naličila "običnom" ortaštvo, s time da je odnos između države i publikana nastao kada se glavni socii (*manceps*) – koji je djelovao kao predstavnik udruženja – obvezao prema državi za pothvat prikupljanja poreza. „*Manceps* je na javnoj dražbi (*auctio*) uzimao u zakup skupljanje poreza i iskorištavanje rudnika, solana i sl.“⁷² U već spomenutom ulomku iz *Digesta*, 3.4.1. nalazimo odredbe koje se tiču raznih udruženja (poput municipija i kolegija) a između ostalog i zakupaca javnih poreza (tamo nazvanih, *societas vectigalium*). Prema tom ulomku, publikani (kao municipiji i kolegiji) mogu imati zajedničku škrinju te pravo da ih zastupa *actor* (u pravnim poslovima, a i u formularnom postupku) odnosno organ tog udruženja. Dalje, također im je priznato i nasljeđivanje po pretorskom pravu (*bonorum possessio*).⁷³ Naspram običnog ortaštva u kojemu to nije bilo moguće, u *societas publicanorum manceps* je mogao obvezati druge ortake.⁷⁴ Još jedna od razlika spram klasičnog ortaštva je ta da ono nije prestalo postojati nakon smrti člana društva, izuzev ako je

⁷¹ Duff, P. W. *Op. cit.* u bilj. 11, str. 159.

⁷² Romac, A. *Op. cit.*, u bilj. 16, str. 290.

⁷³ D.37.1.3.4

⁷⁴ Duff, P. W. *Op. cit.* u bilj. 13, str. 159.

preminuli član bio *manceps*. U slučaju da je preminuli član bio *manceps*, otvorena je bila mogućnost da njegov nasljednik preuzme tu ulogu u ortaštvu, a u slučaju da nije postojao takav sporazum u udruženju, nasljednik je bio u obvezi prema postojećim odnosima ortaštva, te bi po završetku tih odnosa ono prestalo postojati.⁷⁵ Nije poznato jesu li članovi pojedinačno morali imati odobrenje cara kako bi mogli sudjelovati u takvom udruživanju, no ako se uzme u obzir delikatna narav posla koju su oni obavljali pa i kompletni pristup rimskog prava prema statusu osoba te činjenicu da su bile česte zloupotrebe njihova položaja, možemo zaključiti da su postojala neka ograničenja spram osoba koje su ulazile u takva udruženja kao i popisi tih publikana.⁷⁶

Kao što smo vidjeli postojanje publikana zakupaca javnog poreza u Rimu je temeljeno na logici obveznopravnog ugovora ortaštva iako *societas publicanorum* pokazuje stanovite odlike koje su odstupale od klasičnog ortaštva. U tom smislu najvažnija je činjenica da je *societas publicanorum* pokazivao odlike tzv. vanjskog društva zbog mogućnosti nametanja obveza prema ostalim članovima, što nije bilo moguće u klasično ortaštvu. Za ovu analizu je ovaj entitet vrijedan u tom smislu da on pokazuje karakteristike prerastanja instituta obveznog prava u jedan statusni fenomen s donekle izraženim subjektivitetom.

3.4. COLLEGIUM

3.4.1. Nastanak kolegija, razvoj i prestanak

Kolegiji (*collegium*) je naziv koji se u rimskom pravu koristio za označavanje brojnih udruženja osoba u različite svrhe, primjerice obrtničke, trgovačke, socijalne, religijske i brojne druge svrhe.⁷⁷ Kolegiji su u rimskom društvu postojali još za vrijeme donošenja

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ Duff, P. W. *Op. cit.* u bilj. 13, str. 159.

⁷⁷ Romac, A. *Op. cit.*, u bilj 11, str. 110.

Zakonika XII ploča koji je u jednom svom dijelu propisao slobodu njihova udruživanja koja je ograničena jedino propisima javnog prava. Osnovna podjela kolegija je na *collegium cultorum* (u njima je važan religijski/vjerski aspekt), *collegium opficium* ili *artificum* (kolegiji radnika) i *collegium tenuiorum* (kolegiji siromašnijih slojeva stanovništva koji su na taj način međusobno pomagali jedni drugima).⁷⁸ Nadalje, postojale su brojne druge vrste udruženja koja možemo razvrstati u prethodne kategorija pa tako su postojali *collegium funeratitita* (kolegiji čija je svrha bila posmrtna pripomoć članovima), *collegium mercatorum* i *collegium negotiatorum* (kolegiji malih i velikih trgovaca) i *collegium navicularium* (kolegiji pomorskih prijevoznika), pa i *societas publicanorum* možemo svrstati u kolegije, ali zbog njihove važnosti za ovaj rad oni su već obrađeni zasebno. Kaos koji je uslijedio u zadnjim godinama Republike izrodio je zaseban tip političkih kolegija, u stvari bandi koje su za svoje nalogodavce izvršavale određene zadatke poput zastrašivanja birača.⁷⁹ Zbog toga donesen je zakon kojemu je cilj bio suzbiti te pojave (*lex Licinia de sodaliicis*). U godinama koje su dolazile iza donošenja toga zakona uslijedio je građanski rat, te je Cezar raspustio sva udruženja koja su osnovana u kasnije vrijeme pa su ona postala *collegia illicita* (nepoželjna, zabranjena).⁸⁰

Nakon što je Oktavijan August preuzeo vlast i formalno proveo ustavnu reformu iz Republike u Principat, uslijedio je mir koji je stvorio pogodnu klimu za daljnji razvoj kolegija. Iako je August potaknuo ponovno oživljavanje kolegija, ruka države je počela sve dublje prodirati odnose kolegija stoga razdoblje Principata obilježava postupan prijelaz s načela slobodnog udruživanja prema načelu državne intervencije. Razlozi za takvu intervenciju primarno su bili ekonomske i političke naravi. Urbanizacija zatim stvaranje širokog sloja siromašnih stanovnika koji su se naseljavali u gradove te širenje veleposjeda bili

⁷⁸ Duff, P. W. *Op. cit.* u bilj. 11, str. 102.

⁷⁹ Romac, Ante. Rimski kolegiji (korporacije) postklasičnog perioda i njihov značaj, *Zbornik Pravnog Fakulteta u Zagrebu*, vol. 18, br. 3-4, 1968., str. 413.

⁸⁰ *Ibidem*, 416.

su čimbenici koji su zahtijevali intervenciju države kako bi se pokušale suzbiti negativne posljedice ovih pojava. Stoga su carevi, poduzimali mjere kako bi opskrbljivali Rim i sve veću vojsku, te su te mjere neupitno dovele do državnog uplitanja u organizaciju i rad *collegia. Navicularii* su prvi dobili privilegije i imunitete, ali i obveze.⁸¹ Iz jednog reskripta (Marko Aurelije i Lucije Ver) od navikularija se traži da dijelom imovine odgovaraju za izvršenje svojih obveza ako žele zadržati dane privilegije.⁸² Propisima koje su donijeli Marko Aurelije, a posebno Aleksandar Sever, kolegiji koji su se bavili snabdijevanjem Rima, došli su pod potpunu kontrolu države, tako su od privatnopravnih slobodnih udruženja postali gotova – pa i javnopravna udruženja, koja su bila potpuno pod nadzorom države, kojima je članstvo bilo prisilno, te su članovi bili dužni obavljati tu službe i za obvezu su odgovarali osobno i imovinski. Prethodno spomenute tendencije – kao što je prisilno članstvo, nasljedivost položaja unutar udruženja, nemogućnost izlaska iz kolegija i osobna odgovornost članova kolegija za obveze – postajali su još izraženiji u doba kasnog carstva. To je vidljivo iz odredaba *Codex Theodosianus*.⁸³ U to doba pojavilo se i tzv. *načelo kolektivne odgovornosti*, tako da kolegij kao cjelina odgovara državi koja se zapravo nalazi u odnosu prema udruženju kao zajednici, a ne u odnosu s pojedincem – članom tog udruženja.⁸⁴ Uz razne osobne zabrane, oni više nisu mogli slobodno raspolagati imovinom, koja im je služila za obavljanje funkcije.⁸⁵ U raspodjeli obveza između pojedinih članova udruženja (kolektivna odgovornost) svako je svoju obvezu morao izvršavati razmjerno veličini ili količini imovine koju je imao.⁸⁶ Time je sasvim nestao privatnopravni karakter ovih tvorevina te su one poprimile karakter gildi (cehova) i prema mišljenju nekih autora, kao takve su preživjele pad

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² D.50.6.6.6. i D.50.6.6.5.

⁸³ Romac, A, *Op. cit.* u bilj. 79. str. 418.

⁸⁴ *Ibidem*, str. 419.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ *Ibidem*.

Zapadnog Rimskog Carstva 476. godine, te su kao takve u mnogome oblikovale instituciju srednjovjekovnih gildi.

3.4.2. Subjektivitet i unutarnji odnos kolegija

Ustroj društva, organi i način donošenja je bio kao i u municipijima, odnosno pratio je logiku republičkog i municipalnog uređenja. Kolegiji za vrijeme republike i principata su uređivali svoje unutarnje odnose na demokratskim načelima.⁸⁷ Kolegiji su bili ustrojani tako da su *magistri* (predsjednici), bili birani demokratskim putem na mandat koji im je trajao 5 godina, te hijerarhija im je oponašala onu koja je bila u gradovima.⁸⁸ Član kolegija se zvao *ex collegio, corporatus, collegiatus, collega* ili *sodalis*. Kontrola „statuta“, kojima su članovi kolegija uređivali unutarnje ustrojstvo je bila u rukama Senata, odnosno magistrata, koji bi konzultirao Senat u vezi problematičnog (u doba Republike tu kvalifikaciju bi mogli dati statutu koji bi išao protiv odredaba *Zakonika XII ploča*) statuta kolegija. Kolegiju je moglo biti dodijeljeno pravo vlasništva imovine, te da bude zastupano pred sudom, također im je trebalo Carsko dopuštenje, kako bi moglo djelovati, ali to nije odraz toga da im je priznata pravna sposobnost kao pravnoj osobi, već više zamišljena kao dozvola članovima da se okupljaju. Nakon prelaska u Principat te s jačanjem državne kontrole nad kolegijima demokratski ustroj biva suzbijan na način da je država prisilnim odredbama uređivala pojedina pitanja koja su do tada bila prepuštena na dispoziciju članovima pa na taj način kolegiji gube svoje osobitosti koje su imali još od vremena *Zakonika XII ploča*.

Kolegiji su pokazivali znatne elemente pravne osobnosti iako mogućnosti koje su imali su bile naglo spriječene autokratskim uplivom države u njihove odnose. Najvažnije za ovu analizu je primjetiti da je institut priznanja pravne osobnosti prelazio s načela slobodnog udruživanja prema načelu koncesije ili registracije koje koriste i suvremeni pravni poretki.

⁸⁷ *Ibidem.*

⁸⁸ *Ibidem.*

Ostala prava koja su imali kolegiji za vrijeme Republike i ranog Principata u mnogome su oponašala gradove, pa se tako na pojedinim mjestima u izvorima za oba instituta koristi naziv *corpus*.

Razvoj erara, fiska, gradova i raznih kolegija je bio važan u smislu da je rimsko pravo prepoznalo da su pojedini entiteti različiti od njegovih članova, te podvrgavanje njih pravilima privatnog prava sasvim sigurno je dalo teorijske pretpostavke za daljnju gradnju pravne osobnosti.

4. PRAVNE OSOBE U POSTKLASIČNOM PERIOD I POJAVA KRŠĆANSTVA

4.1. Crkva i kršćanske zajednice

4.1.1. Društveni i politički čimbenici razdoblja prelaska iz klasičnog u postklasični period

Nakon smrti cara Aleksandra Severa (235. g.) počinje razdoblje kaotičnog previranja, građanskih ratova i anarhije koji je trajalo 50 godina. Dolaskom cara Dioklecijana na vlast i formalno je završilo razdoblje Principata te je uveden Dominat, društveno uređenje sa snažnim monarhijskim ustrojem kojemu car više nije imao ulogu *Princepsa* nego je postao *dominus et deus* (gospodar i bog). Dioklecijan je carstvo podijelio na dva dijela kojima su upravljala dva augusta (*Augustus* pojedinačno) te su oba imala svoja dva pomoćnika cezara (*Caesar* pojedinačno), čime je faktički carstvo postalo tetrarhija, svaka sa svojim kulturološkim i etničkim nasljeđem koje u svojim krajnjim dijelovima imalo sve manje sličnosti jedno s drugim. Ovaj period obilježava i kristijanizacija carstva. Iako su se kršćani od smrti i uskrsnuća Krista naročito brzo razgranali kroz carstvo, u ovom razdoblju ono se intenzivira. Isprva, progonstva kršćana su se odvijala sporadično, nesustavno i *ad hoc*, sve do vladavine cara Decija koji je otpočeo period sustavnog progonstva kršćanstva i kršćana. Početkom vladavine cara Decija, pa do dolaska na vlast cara Konstantina, donošeni su edikti kojima je konfiscirana imovina koja je pripadala kršćanima i Crkvi, stizale su ih smrtne kazne i torture, zabranjivana su *collegia Christianorum* itd., a kulminacija netrpeljivosti nastupila je u razdoblju vladavine cara Dioklecijana.⁸⁹ Dolaskom Konstantina na vlast netrpeljivost prema kršćanima splašnja te car donosi prvi edikt o religijskoj toleranciji u rimskoj državi (306. g.). 311. godine, car Galerije donosi edikt kojim proglašava toleranciju prema kršćanima, žali za vremenima kada im je nanesena nepravda te im dopušta prakticanje/ispovijedanje vlastite vjere kao i pravo da podignu crkve, oratorije, kapelice,

⁸⁹ Milotić, Ivan. *Milanski edikt: prijevod, komentar i studija*, Zagreb, 2013., str. 38. i 42.

krstionice itd., ali im time nije izvršen povrat imovine.⁹⁰ Navedeni čimbenici kulminirali su u poznatoj 313. godini, donošenjem Milanskog edikta (*Edictum Mediolanense*), koji je služio kao prekretnica za daljnji razvoj kršćanstva na tlu Europe. Donošenjem Milanskog edikta stvorene su pretpostavke za povrat imovine kršćanima i kršćanskim udruženjima koja je bila konfiscirana u periodu prije njegovog donošenja.

4.1.2. Kršćanska udruženja do donošenja Milanskog edikta

U periodu prije sustavnog progonstva kršćanima zasigurno nije bilo dopušteno udruživati se u *collegium cultorum*, zbog neprijateljstva rimske države prema njima i štovanja tradicionalnih rimskih božanstava – no ostaje mogućnost da su se oni na određen način udruživali u *collegium opficium*, konkurentnije *collegium tenuiorum*.⁹¹ Također, u znanosti su se pojavila shvaćanja da su kršćanske crkve bile *illicita collegia*, odnosno društva koja su bila pravom zabranjena ili nisu imala dopuštenje javnih vlasti za postojanje iako se u pravnim izvorima ne razabire se slučaj da je kršćanin bio osuđen jer je bio dio *collegium illicitum*.⁹² Prethodno opisano stanje je vrijedilo do donošenja Decijeva edikta kojim su kršćani kao i njihove zajednice (udruženja) bila stavljena u znatno lošiji položaj. Tim ediktom kršćanima je bilo zabranjeno podizati crkve i okupljališta te usporedno s time bilo im je zabranjeno okupljanje i prakticiranje kršćanske religije kao i osnivanje *collegia Christianorum*.⁹³ Car Valerijan donosi edikt kojim nastavlja provoditi Decijevu politiku progonstava pa i konfiskacije imovine.⁹⁴ Nasilje – pravno i fizičko – bilo je nastavljeno za vladavine cara Dioklecijena koji odlazi korak te zajedno s Galerijem 303. donosi još jedan protukršćanski edikt. Tim ediktom se naređuje rušenje svih kršćanskih crkava i građevina, provode se

⁹⁰ Milotić, I. *Op. cit.* u bilj 89. str. 68.

⁹¹ Duff, P. W. *Op. cit.* u bilj. 11, str. 169. i 170.

⁹² Milotić, I. *Op. cit.* u bilj 89., str. 32.

⁹³ *Ibidem*, str. 35.

⁹⁴ *Ibidem*, str. 41.

uhićenja kršćana, zabranjena su kršćanska društva (*collegia Christianorum*) te im na taj način dokida politička i građanska prava.⁹⁵ Kršćanska udruženja – iako im je bila sužena mogućnost udruživanja – do dolaska protukršćanskih careva na vlast ipak su postojale. Okvir kolegija klasičnog razdoblja omogućavao im je određeni prostor unutar kojega su oni kao kolegiji mogli djelovati pa time i stjecati imovinu koja im je bila potrebna za obnašanje religijskih i karitativnih dužnosti. Dolaskom Konstantina na vlast *de facto* prestaju progonstava te nastupa vrijeme tolerancije prema kršćanima. To je učinjeno Konstantinovim ediktom (nije bio univerzalni jer se primjenjivao samo na dijelu carstva koji je bio pod njegovom vlasti) 306. godine. 311. godine car Galerija, na smrtnoj postelji, donosi ediktom kojim je nastavljena Konstantinova politika tolerancije i pokušaja ispravljanja nepravdi koja su učinjena kršćanima u vremenima prije njih. Galerijevim ediktom se restitutivno dopušta kršćanima ispovijedanje vjere, dopušteno im je okupljanje kao i podizanje okupljališta što je značilo da su ponovno mogli graditi crkve i ostale građevine, ali im nije izvršen povrat imovine.⁹⁶ Sljedeći Konstantinov zakonodavni potez bio je donošenje najpoznatijeg i najvažnijeg Milanskog edikta.

4.1.3. Pravni sadržaj Milanskog edikta i subjektivitet Crkve

Imovinski aspekt ovog edikta koji je manje poznatiji, ali važniji za ovaj rad te posljedično njegov utjecaj na kršćanska udruženja, Crkvu i pravni subjektivitet. Edikt kršćanima, kao fizičkim osobama priznaje pravni subjektivitet u carstvu, pa su tako oni stekli određena prava iz javnopravne i privatnopravne sfere (*ius honorum, ius commercium, ius conubii* itd.) te za ovu analizu najvažnije pravo udruživanja.⁹⁷ „Kršćanskoj Crkvi je bilo priznato svojstvo pravne osobe tipa korporacije (*universitas personarum*) te sposobnosti da kao takva može

⁹⁵ Milotić, Ivan. *Op.cit.* u bilj. 89, str. 36.

⁹⁶ Milotić, Ivan. *Op.cit.* u bilj. 89, str. 52, u bilj. 14.

⁹⁷ *Ibidem*, str. 119.

stjecati i raspolagati imovinskim pravima.“⁹⁸ U latinskoj verziji Milanskog edikta, za kršćanske društvene tvorevine govori se *corpus Christianorum* te *persona Christianorum*, te se to zajednice koje su imale svojevrni subjektivitet do ediktalnih zabrana stoga su stupanjem na snagu ovoga edikta one ponovno „zaživjele“.⁹⁹ *Persona Christianorum* (za razliku od ostalih mjesta u izvorima) ovdje je personifikacija kršćanske zajednice kao cjeline, odnosno radi se o više rodnom pojmu kojim se označava svaka vrsta kršćanske korporacije, ali i pojedinačnih kršćanskih udruženja koja se nazivaju *collegium Christianorum* ili *ecclesiae* koje prema riječima edikta označavamo kao *corpus Christianorum*.¹⁰⁰ Tim pravnim osobama a i fizičkim je određen povrat konfiscirane – bilo pokretne, bilo nepokretne – imovine, kao i mjesta okupljanja kršćana. U razdoblju do 303. godine su te kršćanske zajednice i pojedinci kršćani– u duhu loših nadolazećih vremena – otuđivali svoju imovinu naplatno i besplatno čime su pokušale izbjeći negativne posljedice skore konfiskacije, te im je ediktom određen povrat te imovine neovisno o pravnom temelju njihova otuđenja.¹⁰¹ *Restitutio in integrum* (povrat u prijašnje stanje) koji je ediktom proklamira, u biti predstavlja retroaktivno priznanje pravne osobnosti kršćanskih udruženja. Naime, u vremenima progonstava, a i vremenima prije njih već je opisano da rimsko pravo nije sasvim poznavalo (izuzev u sporadičnim priznanjima subjektiviteta u prethodno opisanim poglavljima) ideju apstraktne pravne osobe. Ovim aktom i povratom konfiscirane imovine koja je učinjena izrazito važnim zakonodavnim alatom i pravnim aktom, može se reći da je pravna osobnost priznata i da je to učinjeno na do sada najjasniji način. Kada se supsumira prethodno opisani proces vidljiva je činjenica da je edikt proklamirao postojanje pravne osobe koja je u kratkom periodu prestala postojati te joj je protekom vremena vraćen pravni status kao i sva prava koja su joj pripadala (pravo ponovnog okupljanja njenih članova, povrata njene imovine,

⁹⁸ Milotić, I. *Op. cit.* u bilj. 89. str. 124

⁹⁹ *Ibidem.*

¹⁰⁰ *Ibidem.*

¹⁰¹ *Ibidem*, str. 126.

pravo da zahtjeva povrat te imovine, pravo da se brani u sporovima koji bi neminovno proizašli iz toga itd.).

Kada je Crkvi konačno priznata pravna osobnost trebalo je riješiti praktične i pravne posljedice koje su se uzgredno pojavila. Konstrukcija da je Crkva samo skup pojedinačnih tijela (*collegium Christianorum*) nije bila zadovoljavajuća stoga je rješenje inspirirano putem upravno-teritorijalne podijele tadašnje rimske države pa su tako kolegiji (*collegium Christianorum*) postali biskupije (dijeceze) s biskupom na čelu njih koji zajedno sa svojim pomoćnikom (*oekonomus*) mogao za Crkvu vršiti brojne pravne poslove poput sklapanja raznih ugovora pa i podnošenja tužbi za zaštitu tih prava.¹⁰² Biskup je na taj način pravno postao izrazito važna osoba unutar svoje biskupije, svojevrsni zastupnik svih kršćana njegove dijeceze.

U vremenima koja su došla nakon Milanskog edikta kristijanizacija je postala sveobuhvatnija i brža te krajem stoljeća postaje dominantna religija carstva. Edikt je potaknuo proboj kršćanske teologije i filozofije u carstvu, intenzivnu gradnju sakralnih objekata i institucionaliziranje pojma zaklada (*fundationes piae causae*) kao i – na sasvim neočekivan način – dao izvrsne teorijske i doktrinarne zasade za razvitak pravnih osoba u nadolazećim stoljećima.

¹⁰² Duff, P. W. *Op. cit.* u bilj. 11, str. 176.

4.2. ZAKLADE (*FUNDATIONES*)

„Zaklada (*fundatio*) je određena imovinska masa, namijenjena nekoj društvenoj svrsi, kojoj se priznaje svojstvo pravne osobe.“¹⁰³ Početak razvoja zaklada - *universitas rerum* - kao zasebnih entiteta tekao je sporije nego li *universitas personarum*. Osnovni način na koji možemo podijeliti zaklade u rimskom pravu su nesamostalne (ovisne) i samostalne zaklade.

4.2.1. Nesamostalne zaklade

U doba Republike i Principata takva namjena imovine mogla se učiniti zaobilaznim putem, odnosno putem obveznog prava moglo se obvezati neku osobu nametom (*modus*) ili nalogom da će s imovinom postupati na određeni način tj. da će je u koristiti u neke općedruštvene svrhe. Tako bi imovina pravno pripala određenom subjektu (gradu, općini, pojedincu i sl.) koji je bio dužan njome upravljati, koristiti je i namijeniti u skladu s nalogom utemeljitelja.¹⁰⁴ Takva milosrdna davanja su činili bogatiji Rimljani prema drugim pripadnicima imućnijeg sloja te prema siromašnim stanovnicima države uglavnom zbog političkih razloga (u prvoj skupini zbog političkih prijateljstava, dok u drugoj skupini s nakanom da se prisvoji volja i ljubav puka). Prvi razlog potonjeg darivanja siromašnih slojeva rimskog naroda ležao je u činjenici da je u rimskom društvu od bogatijih pojedinaca takvo djelovanje očekivano i smatrano je časnim te bi suprotno djelovanje rezultiralo sramotom (*infamia*). Drugi razlog je bio briga za to kako će se osobu darivatelja pamtiti nakon života¹⁰⁵ Opisani način raspolaganja imovinom nazivamo „nesamostalnim zakladama“ i najčešće su su te obveze prepuštane municipijima. Obveza koja bi nastala na ovaj način, pogotovo ako je proizlazila iz pravnog posla *mortis causa* ostavljala je određenu količinu

¹⁰³ Romac, A. *Op. cit.* u bilj. 11, str. 111.

¹⁰⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁵ Rickett, C. E. F. Charitable Giving in English and Roman Law a Comparison of Method. *The Cambridge Law Journal*, vol. 38, br. 1, 1979., str. 133.

sumnje hoće li ona doista biti upotrijebljena na način koji je namijenjena. Nema sumnje da su nepravni čimbenici poput časti, odanosti i prijateljstva utjecali na njeno pravilno i pravedno ispunjeno, ali je bilo potrebno pronaći institucionalizirani način koji ne bi ostavljao nikakvu sumnju takvome pothvatu.

Brojni su primjeri u klasičnom razdoblju takvih zaklada, pa imamo u doba Nerve i Trajana blagajne namijenjene uzdržavanju i školovanju siromašne djece (*alimenta*).¹⁰⁶ Još jedan povijesni primjer je Plinije koji je svome rodnom gradu Como (lat. *Novum Comum*) ostavio dva milijuna sestercija za održavanje i izgradnju javnih kupališta i druge svrhe.¹⁰⁷ Običaj da se imovina ostavlja za određene korisne svrhe nastavljena je i proširena u postklasičnom razdoblju te donošenjem Milanskog edikta Crkva zauzima primat nad karitativnim djelovanjem. Značajna uloga Crkve koja je poticala vjernike da darovanjima ili pravnim poslovima *mortis causa* (nasljedstvo, oporuke, legati) ostavljaju dio svoje imovine ili čak i cijelu ostavinu za tzv. pobožne svrhe (*piae causae*) tj. podizanje crkava, samostana, bolnica, skloništa i svratišta za siromašne, sirotišta, starački domovi itd. I takve zaklade Crkve su imale svojstvo nesamostalnih zaklada (imovina određene osobe s upućenim nametom kako upravljati njome) jer je njihovom imovinom upravljala crkvena općina (biskupija dijeceza) pri kojoj su osnovane.¹⁰⁸ Ostavitelj osnivač imovinu prepušta Crkvi s nalogom za koju svrhu se to treba koristiti. Biskup ili župe na području njegove dijeceze upravljale su tim zakladama koje u to vrijeme još nisu imale zasebnu pravnu sposobnost. Na taj način Crkva je izgradila mnoge karitativne ustanove poput *xenodochium* (za peregriane), *ptochotrophium* (briga za siromašne i ubožne), *nosocomium* (za bolesne), *orphanotrophium* (siročada), *gerontocomium* (bolesni i ubožni starci) i *brephotrophium* (za djecu) kao i za mnoge druge svrhe – sve zajedno obuhvaćeni nazivom *piae causae* (nabožne svrhe) - koja su

¹⁰⁶ Romac, A. *Op. cit.* u bilj. 11, str. 111.

¹⁰⁷ Duff, P. W. *Op. cit.* u bilj. 11, str. 168.

¹⁰⁸ *Ibidem.*

postepeno imala sve više samostalnosti u odnosu na svoga osnivača Crkvu, poglavito gledajući njihovu sposobnost da budu obdarenici i legatari.¹⁰⁹

4.2.2. Samostalne zaklade

Tek u Justinijanovo vrijeme se shvatilo da imovina namijenjena pobožnim ili korisnim svrhama može imati elemente samostalnog subjekta, pa je tako u Justinijanovo, a i kasnije zakonodavstvo zakladama priznalo mnogobrojne privilegije poput stjecanja nasljedstva i legata (*nomen et ius heredum*), postavljanje tužbenog zahtjeva pred sudom (*actionem movere*), odgovornosti i mogućnosti utjerivanja tražbina (*creditorus respondere*).¹¹⁰ P. W. Duff prepoznaje dvije vrste samostalnih zaklada u Justinijanovo vrijeme – prva bez sjedišta kojom je upravljala jedna osoba za beneficijare te druga, koja je imala sjedište i njome je upravljala uprava.¹¹¹ Na taj način su zaklade prošle svoj put od tzv. nesamostalnosti do samostalnosti, te se na samome kraju rimskog prava ukazuju kao pravni subjekti.

¹⁰⁹ Rickett, C. E. F. *Op. cit.*, u bilj. 105., str. 143.

¹¹⁰ *Ibidem*.

¹¹¹ *Ibidem*.

5. OSTAVŠTINA RIMSKOG PRAVA I TEORIJSKE ZASADE

5.1. Općenito

Prema rezultatima pandektne znanosti pravne osobe su se dijelile na korporacije (*universitas personarum*) i na zavode i zaklade (*universitas rerum*). Korporacije su „prave“ pravne osobe, odnosno udruženja fizičkih osoba zbog određene svrhe čime ta ukupnost osoba postaje samostalni pravni subjekt različit od njenih članova. Ta misao je temeljena na Ulpijanovoj sentenci: *Si quid universitati debetur, singulis non debetur nec quod debet universitas, singuli debent*. Zavodi i zaklade, njihov supstrat je imovina a ne udruženje kao kod korporacija. Pandektisti 19. stoljeća su u pravno-filozofskim, a i filološkim interpretacijama izvora rimskog prava a i na radovima srednjovjekovnih pravnika, izgradili teorije koje su u mnogome utjecale na današnji pojam pravne osobe. Rimsko-individualistički pristup skopčan s germanskim pojmovnim obuhvaćanjem je rezultirao dvama najvažnijim teorijama – teorijom fikcije i teorijom realne egzistencije. Postoje još brojne teorije koje su utjecale na suvremenu koncepciju ovog pojma ali one su manje relevantne za ovaj rad.¹¹²

5.2. Teorija fikcije

Pitanje na koje je trebalo dati odgovor kako bi se moglo skovati zadovoljavajuća rješenje je: „mogu li organizacije kao i čovjek ulaziti u sve pravne odnose?“¹¹³ Glosatori su isprva, na temelju Ulpijanove sentence postavili teorijsko pitanje, „je li *universitas* identična sa skupom članova pojedinaca ili nije?“¹¹⁴ U moru kontradiktornih pokušaja, najveći doprinos je napravio Papa Inocent IV. (Sinibald de Fiescho) sljedećom tvrdnjom.

¹¹² Razne potvrdne teorije (organska teorija, teorija, pravne realnosti i teorija ustanove), odrične teorije (teorija namjenske imovine, teorija desinatara, kolektivnog vlasništva). Vidi više u: Klarić, P.; Vedriš, M. *Op. cit.* u bilj. 2, str. 39.

¹¹³ *Ibidem*, str. 40.

¹¹⁴ *Ibidem*.

Universitas sciunt et capitulum, populus, gens et huiusmodi nomina sunt iuris et non personarum, ideo non cadit in eam excommunicatio – hrv. *Korporacija je poput kaptola, naroda i roda, a to su sve pravni nazivi i ne odnose se na osobe, stoga one ne podliježu izopćenju.*

„Prema tome, budući da supstrat subjektiviteta i sam subjektivit nisu bili odvojeni, ne može ni *universitas* biti drugo nego pojam, netjelesno biće, *nomen iuris*, pa stoga ne može biti ekskomunicirana. Međutim kao *nomen iuris* ona ne može biti ni subjekt u pravu.“¹¹⁵ Sljedeća tvrdnja koju je Papa Inocent izrekao, bila je temelj za daljnji razvitak teorije fikcije.

Cum collegium in causa universitatis fingitur una persona. – hrv. *Kada društvo postupa u stvari koja se tiče korporacije, uzima se da je ono osoba.*

Na temelju prethodno navedenog, pandektisti 19. stoljeća su gradili svoje rezoniranje. Prema teoriji fikcije, određeni kolektivi, određene društvene tvorevine nisu *personae*, jer nemaju vlastitu volju. „Tu se samo zamišlja da *personae* postoji, subjekt se dakle fingira.“¹¹⁶ Kako je sukladno njihovom mišljenju, jedino živ čovjek pravni subjekt, a kako kod pravnih osoba nema takvog subjekta, te je imetak pravnih osoba stvarno bez subjekta.¹¹⁷ Pravni poredak fingira ili zamišlja postojanje takvog subjekta na način da prenosi pravnu sposobnost fizičkih osoba (pojedinaца) na fingiranu tj. zamišljenu osobu. Takva osoba – prema teorije fikcije - je u biti samo skup pojedinaca.¹¹⁸ Ova teorija je doživjela brojne kritike te se putem njenih kritika primijetilo se da supstrat pravnog subjektiviteta nije volja, nego živ čovjek, živo ljudsko tijelo *corpus*.

¹¹⁵ *Ibidem*, str. 41.

¹¹⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁸ *Ibidem*.

5.3. Teorija realne egzistencije

„Ovu teoriju možemo promatrati kao opći stav, odnosno kao rezultat općih napora znanosti, legislative i prakse, tamo od rimskih vremena pa do naših dana.“¹¹⁹ Prema njoj, pravna osoba stvarno postoji i ona nije istovjetna pojedincima koji su je stvorili, ona može biti ukupnost osoba ili imovine, ima svoju volju koja je volja njenih članova/osnivača.¹²⁰ Tu ukupnost pojedinaca nazivamo pravnom osobom i njoj pravni poredak priznaje pravnu sposobnost i ona se razlikuje od običnog zbroja pojedinaca, ona nije tjelesna osoba, ali realno postoji i ima volju koja nije istovjetna volji njenih članova – pojedinaca. Za takvu pravnu osobu ne djeluju zastupnici već njeni organi koji izražavaju njenu pravno relevantnu volju. Temelj, odnosno podloga njene osobnosti je imovinska masa (*universitas rerum*) ili skup pojedinaca (*universitas personarum*). Prema načelu identiteta, udruženje je pravno identično čak i kada članovi ulaze i izlaze iz njega.¹²¹ „Teorija realne egzistencije daje za sve suvremene pravne poretke jedinstvene elemente koji ulaze u arhitektoniku pravne konstrukcije juridičke osobe – ti su elementi: pojam, svojstvo, pretpostavke i početak pravne osobnosti.“¹²²

¹¹⁹ Klarić, P.; Vedriš, M. *Op. cit.* u bilj. 2, str. 46.

¹²⁰ Romac, A. *Op. cit.* u bilj. 11, str. 108.

¹²¹ Klarić, P.; Vedriš, M. *Op. cit.* u bilj. 2, str. 46.

¹²² *Ibidem*, str. 48.

6. ZAKLJUČAK

Rimsko pravo nije poznavalo jasan pojam pravnih osoba i njihovog subjektiviteta kakav postoji danas, no kako smo vidjeli kroz ovaj rad postojalo je mnoštvo entiteta koji su na posredan način ispunjavali pojedine svrhe koje se danas ispunjavaju putem pravnih osoba.

Rano doba rimske države obilježavao je ničim sputan sistem slobodnog udruživanja osoba koji je proklamiran u Zakonikom *XII* ploča. Tako je u rimskoj državi toga doba postojalo mnoštvo udruženja građana koja su im služila za brojne svrhe od osiguravanja pogrebnih počasti svojim članovima pa preko religijskih udruženja sve do udruženja trgovaca – kako malih tako velikih - koji su se udruživali radi boljeg konkuriranja na tržištu. *Laissez-faire* stanje udruživanja biva prekinuto kaotičnim previranjima na kraju rimske republike, tako udruženja bivaju zabranjena jer su se njima često prikrivale političke bande, instruirane od bogatih ambicioznih pojedinaca koje su širile teror kako bi zaštitile političke interese. Uz kolegije, koji još u to doba nisu imala gotovo pa nikakav subjektivitet postojao je institut državne blagajne koji je bio obuhvaćen sustavom javnog prava i koji je pokazivao moguće odlike subjektiviteta, ali zbog njegovog javnopravnog shvaćanja i principijelnosti republičkih nazora on nikada nije pošao dalje od tih osnovnih postavki. Tu ulogu je preuzeo carev fisk, koji se ubrzo nametnuo kao bolji izbor za vođenje državnih financija.

Nakon smrti republike i Augstovih ustavnih reformacija nastupilo je vrijeme *pax Romana* koje je bilo plodonosno za nastavak i održanje normalnog života, ali bez karakterističnih institucija rimske republike te postepenog jačanja monarhijskog elementa unutar države. Temeljem toga udruženja su opet zauzela svoje mjesto u rimskom društvu no ona više nisu zaogrnuti plaštem *laissez-faire* već su carevi na njih počeli djelovati autokratski i instrumentalno pa su uvedena određena pravila koja su vrijedila za njih. Na taj način njihova sloboda bila je sputana na način da su carevi – temeljeći svoju sumnju na događajima s kraja

republike – uvodili zabrane kolegije a i privilegije kolegijima. Instrumentalizacija kolegija je trebala služiti poboljšanju ekonomskih uvjeta carstva koje je brojnim ratovima i ogromnim područjem na kojem se protezalo, postajalo sve teže za upravljati.

Kako je carstvo širilo svoje teritorije broj gradova je rastao. Carstvo je u tim razdobljima ostavljalo svojevrsnu autonomiju tim gradovima koji su bili za ona vremena geografski izrazito udaljeni od centra stoga su bili prepušteni u brojnim poslovima sami sebi. Na temelju tih činjenica municipiji su polagano postajali prvi pravi entiteti koji su imali subjektivitet odvojen od svojih članova. Pravna logika i ekonomske nužnosti su nametnule takav razvoj. Svojevrsni oblik privilegija putem izdvajanja (eng. *outsourcing*) na polju prikupljanja poreza dan je publikanima koji su za državu prikupljali poreze pa se zbog te specifične naravi njihova posla unutar tog udruženja bio je izražen element subjektiviteta.

Nakon perioda relativnog mira koji je trajao 200 godina počelo je vrijeme propadanja rimske države, naleti barbara, bolesti, građanski ratovi i sve jača autokratska volja vladajućih rezultirala je kaotičnim periodom koji biva obuzdan na kratko vrijeme mudrim politikama cara Konstantina koji je u kršćanstvu prepoznao integrativnu ideju kojom bi spasio carstvo od raspada. Carstvo nije preživjelo, ali univerzalna Crkva je – djelomično zbog privilegija koji su joj dani, ali uglavnom zbog mudrih politika koje je ona sama provodila (caru carevu, Bogu božje). Milanski edikt i religijska tolerancija po kojoj je on poznat samo je sekundarna pojava, prva je bila imovinske naravi te pravna osobnost koja je posljedično njime bila dana Crkvi i kršćanskim zajednicama. U to vrijeme prvi put unutar sustava rimskog prava vidimo pojave „pravih“ pravnih osoba i zaokruživanje toga pojma koji se polako kristalizirao još od čuvene Ulpijanove sentence o *universitas*. Kršćansko milosrđe i karitativno djelovanje je također utjecalo na pojavu druge vrste pravne osobe, *universitas rerum*, preciznije rečeno zaklade.

Svi prethodno navedeni čimbenici povezani s glosatorskim i postglosatorskim komentiranjem izvora rimskog prava rezultirali su dvama teorijama koje su svojevrsnom sintezom oblikovale pojam subjektiviteta pravnih osoba koji i danas koristimo. Na taj način su osnovne postavke koje su plod višestoljetne tradicije rimskih pravnika ušle u moderna zakonodavstva i ostavila neizbrisiv trag,

7. LITERATURA

1. Grčko-rimsko i kanonsko pravo. Temelji pravne kulture Zapada / Ivan Milotić (ur.). Pazin 2020.
2. Horvat, Marijan, Rimska pravna poviest, Zagreb, 1943.
3. Horvat, Marijan, Rimsko pravo, Zagreb, 2008.
4. Klarić, Petar; Vedriš, Martin, Građansko pravo, Zagreb, 2014.
5. Maškin, N., Istorija starog Rima, Beograd, 2005.
6. Milotić, Ivan, Milanski edikt, prijevod, komentar i studija, Zagreb, 2013.
7. Patrick, William Duff, Personality in Roman private law, Cambridge, 1938.
8. Rickett, C. E. F. "Charitable Giving in English and Roman Law a Comparison of Method." The Cambridge Law Journal, vol. 38, br. 1, 1979, str. 118-147.
9. Romac, Ante, Izvori rimskoga prava, Latinski tekstovi s prijevodom, Zagreb, 1973.
10. Romac, Ante, Rječnik rimskog prava, Zagreb, 1975.
11. Romac, Ante. Pojam pravne osobnosti u rimskom pravu. Privreda i pravo br. 3, 1973.,
12. Romac, Ante; Rimski kolegiji (korporacije) postklasičnog perioda i njihov značaj, Zbornik Pravnog Fakulteta u Zagrebu, vol. 18, br. 3-4, 1968.
13. Zakon o kaznenom postupku (Nar. nov. br. 152/08., 76/09., 80/11., 121/11. - službeni pročišćeni tekst, 91/12., 143/12., 56/13., 145/13., 152/14., 70/17., 126/19., 126/19.),
14. Zakon o obveznim odnosima (pročišćeni tekst, Narodne Novine, br. 35/05, 41/08, 125/11, 78/15)
15. Zakon o općem upravnom postupku (Nar. nov., . 47/09., 110/21.)
16. Zakon o parničnom postupku ("Službeni list SFRJ" br. 4/77., 36/77., 36/80., 6/80., 69/82., 43/82., 58/84., 74/87., 57/89., 20/90., 27/90., 35/91., "Nar. nov., br. 53/91.,

91/92., 112/99., 129/00., 88/01., 117/03., 88/05., 2/07., 96/08., 84/08., 123/08., 57/11.,
148/11. - službeni pročišćeni tekst, 25/13., 89/14., 70/19.), čl. 73. st. 3.

17. Zakon o upravnim sporovima (Nar. nov., br. 20/10., 143/12., 152/14., 94/16., 29/17.,
110/21.)

8. SAŽETAK

Cilj ovog diplomskog rada je u osnovnim crtama obraditi razvoj pravne osobnosti pravnih osoba u rimskom pravu, prikazati pojedine institute rimskog prava koji imaju određene elemente pravne sposobnosti te razraditi koliko su promišljanja rimskih pravnika imala utjecaja na suvremeni pojam pravne osobe. Pravne osobe su društvene tvorevine kojima je pravni poredak priznao pravnu sposobnost. Pravne osobe u današnjem poretku, nesumnjivo zauzimaju veliku ulogu, poglavito iz razloga što brojni poduhvati nadmašuju mogućnosti fizičke osobe stoga se njihova pojava pokazuje kao logični odgovor na potrebne suvremenog društva. Rad analizira pojedine institute javnog i privatnog rimskog prava, kao što su municipiji, kolegiji i zaklade, kao i pravne termine poput *persona*, *corpus* i *universitas*. Sinteza rada su teorije koje je iznjedrila pandektistička znanost 19. stoljeća

Ključne riječi: pravne osobe, pravna sposobnost, rimsko pravo, kolegij, municipij, pandektisti, pravo

9. SUMMARY

The goal of this masters thesis is to address the development of legal personality of legal persons under Roman law, present some of the institutes of Roman law that have certain elements of legal personality and elaborate how much did the reflections of roman jurists had an impact on the contemporary concept of a legal person. Legal persons are social entities which the legal system has given the legal personality. Legal persons with no doubt occupy a large part in today's legal order, especially for reasons that many of the ventures exceed the ability of a natural person, so their being is shown as a logical response to the necessities of the contemporary societies. This thesis analyses individual institutions of public and private Roman law, such as municipiums, collegiums and foundations, as well as legal terms such as *persona*, *corpus* and *universitas*. The synthesis of this thesis are theories invented by the Pandectists in the 19th century.

Key words: legal persons, legal personality, roman law, collegium, municipum, pandectists, law